

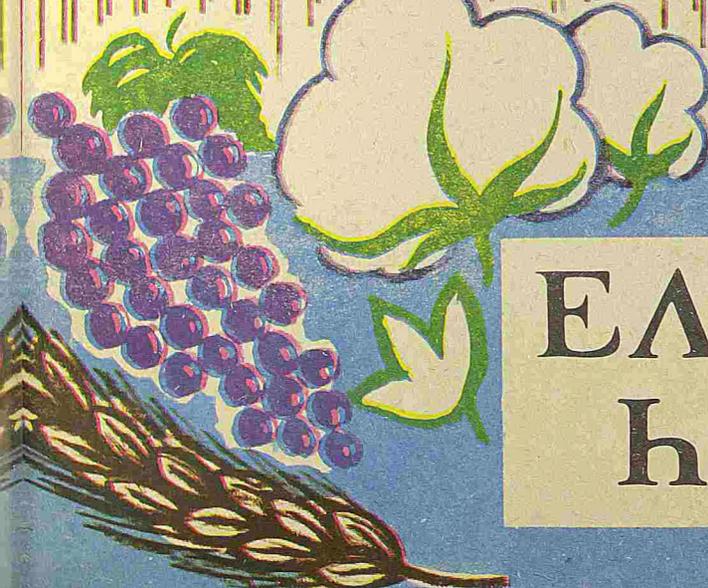
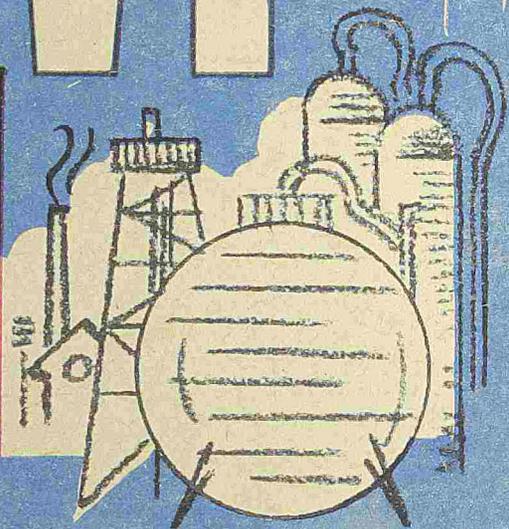
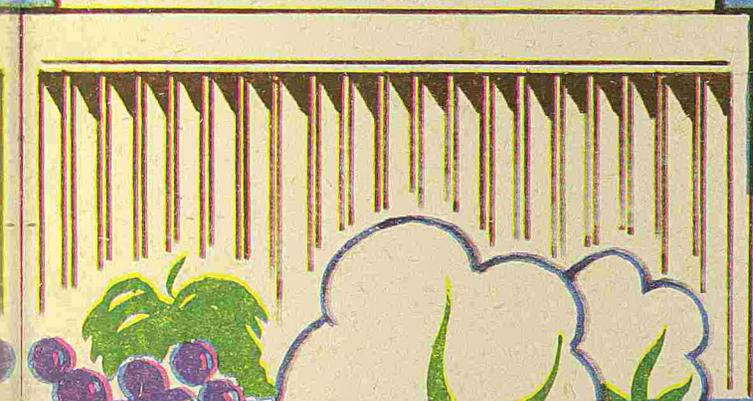
С О В . И К П

У М М

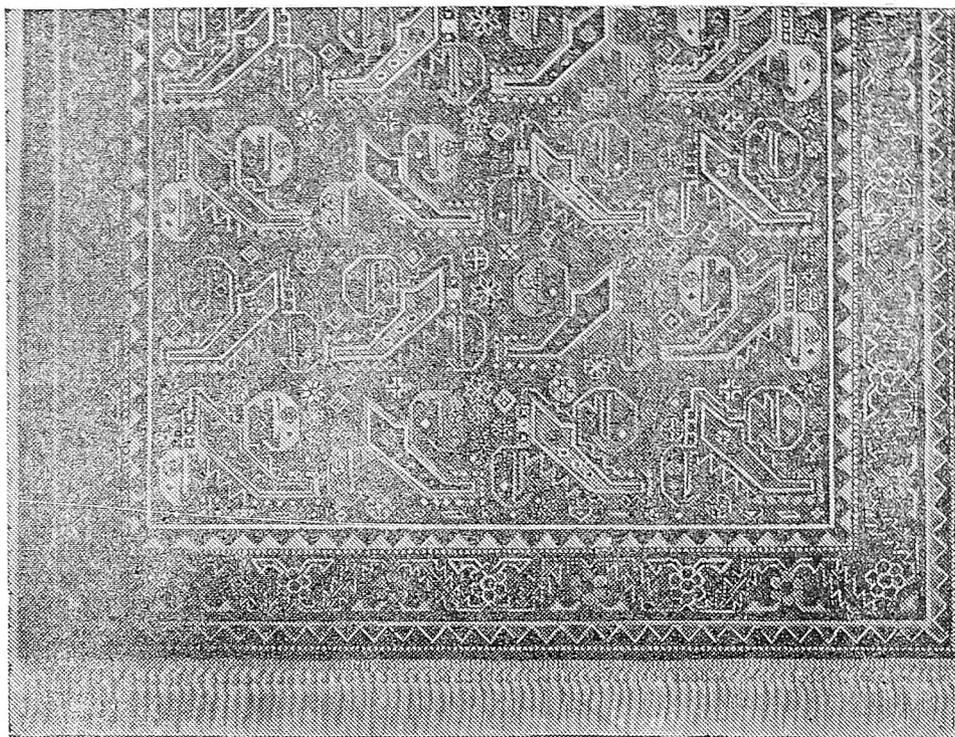
гурӯлтайъи

Е Л М В Ә
Ҳ Ә Ј А Т

2

1981

Шәкил 1.

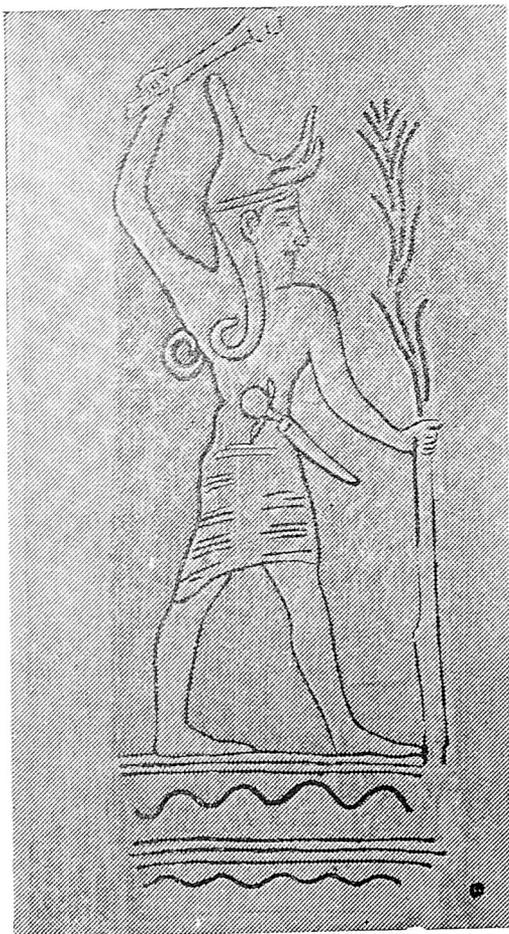
«БУЈНУЗ» АДЛЫ ХАЛЧАЛАРЫН МӘНШӘЈИ

ӘСРЛӘР боју Гарабагда тохунмуш ренкарәнк халчалар ичәрисиндә өз оригинал композисиясына көрә сечилән халчалардан бири дә халг арасында «Бужнуз» (шәкил 1) ады илә шәһрәтләнән өрнәкдир. Бу чешнили халчаларын әсас истәһсал мәркәзи Фүзули рајону вә она јахын халчачылыг мәнтәгәләри олмушдур. Халг усталары «Бужнуз» адлы бу халчалары бә'зән, «Һорандиз»дә адландырырлар. XIX әсрнин икинчи жарысындан Көнчә вә еләчә дә башга халча мәнтәгәләринә јаылан ејни чешнили «Бужнуз» халчасы Гарабагдан фәргли олараг, даһа јыгчам вә кичик форматда истәһсал едилибди. Гыса бир мүддәтдә Көнчә гәзасында халча артыг «Тапанча», «Көнчә» ады алтында шәһрәтләнмәјә башлајыр.

Истәр Гарабаг вә истәрсә дә Көнчә гәзасында тохунан «Бужнуз» халчалары һәм арасаһә композисиясына, һәм дә нахыш элементинә көрә бир-бирләринә чох јахын олуб, јалныз ејни нахыш элементинин мүхтәлиф форма дәјишмәләринә көрә бир-бириндән фәрглә-

нир. Мүхтәлиф форма дәјишкәләринә бахмајараг элементин әсас формасынын стилизә едилмиш гоч бужнузу олмасы шүбһә доғурмур. Һәм усталарын бәдни фантазиясындан, һәм дә халча сәнәтинин техники хүсусијәтләриндән ирәли кәләрок, бужнуз элементи халчада схематикләшмиш вә бә'зән дә нисбәтән әјри хәтләрлә ишләнмиш шәкилдә гәзәһүр етмишдир. Халг усталары халчанын әсас элементи олан бужнузу даһа артыг нәзәрә чатдырмаг үчүн ону божук өлчүдә тохужурлар. Арасаһәдә бөјүк өлчүлү бужнуз рәсмләри сәлис бир ритм әсасында даһа чох контраст рәнкләр фонунда дүзүләрәк, халчада биткин композисия әмәлә кәтирир. Ајдын бир мäsәләдир ки, декоратив сәнәтимиздә, о чүмләдән халча сәнәтиндә илк дөвләрдән башлајараг мејдана кәлмиш сәдәдән тутмуш мүрәккәбә гәдәр олан бүтүн нахышларын һеч бириси тәсадүфү характер дашымамыш, онларын јаранышы халгын мәнәви һәјат вә тәсәруфаты илә бағлы олмушдур.

Мәлум олдуғу ки, һәлә гәдим за-

Шәкил 2.

манлардан Јахын вә Орта Шәргдә, о чүм-лөдөн Азәрбајҗанда гоч, өкүз, кечи вә с. бу кими буюзулу һејванлар мүгәддәс сајылармыш. Әввәлләр әкинчилик, һеј-вандарлыг, сонралар тотемизм, даһа сонралар исе астрономија илә әлагәдар олараг мүхтәлиф тәсәввүрләр вә рәм-зи ишарәләрә чеврилмишләр.

Гүввәт вә чәсарәт «мәнбәји» сајылан өкүз һәм дә сәма «гүдрәтинә» ишарә олуб, «су вә әкинчилик аллаһы» тәсәв-еүрү илә тәчәссүмләнмишдир. Түрк-дилли халгларын, о чүмлөдөн азәрбај-җанлыларын икидлик мәнәсында иш-ләтдикләри «гочаг» вә ја «гочу» сөзлә-ри гүввәтли, вурушган вә буюзулу гоча тәшбәһ едилир.

Бә'зән дә мүгәддәс ајинләри ичра ет-мәк үчүн ишчәәт рәмзи һесаб едилмиш буюзулу гочлар аллаһлара, кәһинләрә, мөбәдләрә һәдијјә вериләрмиш. Һәм-чинин тәбиәтин әсрәрәнкиз һадисәлә-риндән горхан инсанлар «мүгәддәс» сајдыглары һәмнин һејваны гурбан вә-рәрләрмиш. Бу һејванлар вахтилә бә'зи бөјүк тајфаларын унгуну (тотеми) һе-саб едиләрмиш.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, тарих вә әдәбијатда «Дәмирчи Кавә» ады илә мөшһур олан шәхсин ады «Кавә» (ја'ни өкүз) олмушдур.

Мүдрик вә һәм дә чәсарәтли олан бу гәһрәмән, халгы Зәһһакә (Зүһһакә), лакин әслиндә Бабилләрә гаршы үсјән етмәји тәблиғ едибди. О дејибди: «Бу истилачылар Һөрмүздүн инсанлара бол-луг васитәси вә әкинчилик аллаһы геј-јин етдији мүгәддәс өкүзү елдүрүб әти-ни јејирләр. Буна кәрә Һөрмүзд бу на-тәмизләрдән интигам алмаг мәгсәди илә өкүзләрин руһуну дөбәртмишдир». О өз адыны Кавә гојуб, башы өкүз кәллә-синдән дүзәлдилмиш топпузуну вә бај-раг әвәзинә мешин дөшлүјүнү әлиһә алыб, истилачылара, зүлм вә әдаләт-сизлијә гаршы мүбаризәјә киришир вә галиб кәлир.

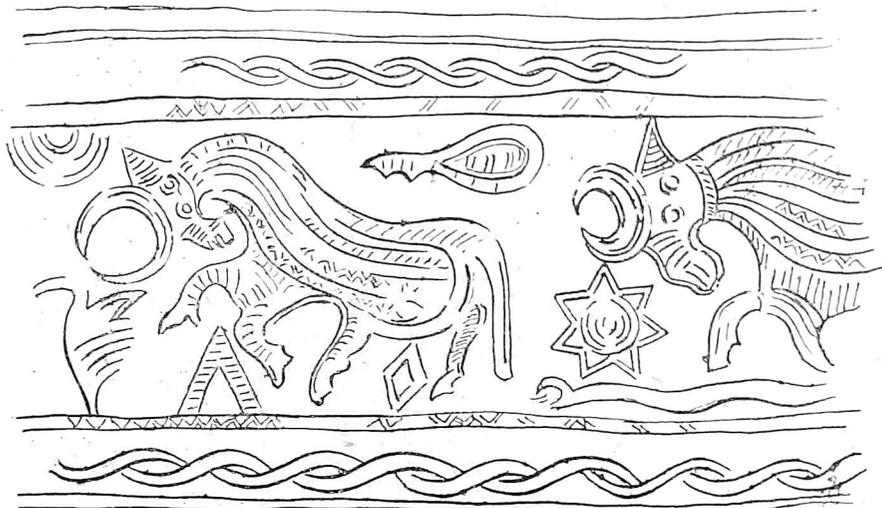
Гәдим инсанлар аллаһларын, шаһла-рын, дивләрин шәјтан вә хүсусилә әф-санәви пәһләванларын образларыны һәм-ишә буюзулу, илаһәләри (мәләк, пә-ри) исе ганадлы тәсәввүр етмишләр. Азәрбајҗанын шифаһи халг әдәбијә-тында Јунаныстанын мөшһур һөкмдары Македонијалы Искәндәр һәмишә бую-зулу бир шаһ кими (Искәндәрин бую-зузу вар-буюзузу) ифадә едилир.

Бизим ерадан әввәл III миниллијин ахырларында јашамыш Аккадларын һөкмдары Нарамсинин (шәкил 2) чөнуби Азәрбајҗанын Һәсәнлу кәндиндән та-пылмыш гызыл кәсанын (е. ә. IX—XIII әсрләр) үзәриндәки аллаһларын буюзулу тәсвири бу мұлаһизәни даһа да гүввәт-ләндирир.

Буюзу тәсвирләринә гәдим түрк тај-фаларынын халча, кечә, тахта вә с. сән-әт нүмунәләриндә дә раст кәлмәк олар. Һәлә е. ә. VI—V әсрләрә авд-дағлыг Алтајын икинчи вә бешинчи Пазрык курганындан тапылан сәнәт нү-мунәләриндә даһа чох тәсадүф едилир.

Јахын кечмишә гәдәр суфи-мәсләк дәрвишләрин өзләри илә кәздирдиклә-ри предметләрдән (кәшкүл—һејван дә-риси, тәбәрзин) бири дә «буғ» адлы бө-јүк өлчүлү, әјри формалы тәкбуюзу ол-мушдур. Сон дөврләрә гәдәр Азәрбајҗа-нын бә'зи рајонларында вахтилә һәјәт-дарвазаларынын вә ја тут ағачынын ју-хары һиссәләриндә «икидлик вә гүввәт» әләмәти олараг буюзулу һејван башы асыларды ки, бу да јухарыда гејд етди-јимиз мөвһуми тәсәввүрләрдән доған се-һирли символик анлајыш илә әлагәдар-дыр.

Мө'тәбәр мәнбәләрә әсаһанараг гејд етмәлијик ки, ерадан әввәл үчүнчү вә икинчи минилликләрдә Бабилләр вә Ассуриләр һөрүлмүш, товланмыш вә гыврылмыш сачларыны башларына са-рыјыб вә учларыны чийинләриндән сал-дыглары үчүн онлары «мардушан» (илан чийинлиләр) адландырырдылар. Һалбуки, һәмнин дөврдә Јахын Шәргте башга халглары бирчәкләринин папаглы-рынын үст тәрәфиндән бајыра чыга-рыб, өкүз буюзуна охшар бир форма-

Шәкил 3.

Җа салырмышлар. Азербайчанын бә'зи районларында бу күнә гәдәр янаглар тәрәфә истигамәтләнән буруг сачлары «кав» (өкүз) адландырырлар. Тәдричән ән'әнә шәклини алан бу адәт гәдим әрәб вә түрк тајфалары арасында да јајылмаға башлајыр. Әрәбләр әввәлләр башларына мәндил (чаргат) салыб, ону «Игал» вә ја «Чефјә» (мүасир дөврдә Тәбриздә «чәпијә» адлавыр) адлы кәндирә охшар ил илә сарыдыглары (бу адәт Ираг вә Суријанын әрәб вә күрд тајфалары арасында һәлә дә давам етмәкдәдир), даһа сонралар чалма вә әм-мәнини мејдана кәлмәси вә с. јухарыда гејд етдијимиз бујнузлу һејван, хүсүсилә өкүз образы илә әлагәдар олмушдур.

Нәтичә е'тибарилә дәмәк олар ки, һәлә гәдим заманлардан сәнәт абидәләриндә реал вә ја шәртиләшмиш (бурулмуш, јақуд јанлара ачылмыш) формада рәсм едилән өкүз вә гоч бујнузлары гүввәт вә чәсарәт рәмзи олмагла јанашы, астрономик мә'на да дашымышдур. Лакин учлары бир-биринә јахын, бичими нисбәтән дәјирми, јә'ни һилал шәкилдә олан бујнузлар артыг гүввәт вә чәсарәт мә'насында дејил, сәма чәсимләринә ситајиш едән Сабиләрин, атәш-пәрәстләрин, мүгәддәс вә үлви бир гүввә сәјдыглары једди улдуздан биринин, јә'ни Ајын рәмзи ишарәси олмушдур.

Мә'лум олдугу кими, Аја вә Күнәшә ситајиш е'тигады ибтидан, дини формалардан бири олмушдур. Һәлә гәдим дөврләрдә Аја јағыш вә сәринлик гүввәси һесаб едән инсанлар Күнәши исә турулуғ кәтирән бир гүввә кими танымышлар.

Ерадан әввәл II миниллијин сонлары — I миниллијин әввәлләриндә әкинчи-

лик вә малдарлығын инсан әмәјинин мүстәгил сәһәси кими бир-бириндән ајрылмасы үчүн шәраит јаранмышдур. Илк ичтимаи әмәк бөлкүсү мејдана чыхмыш, тајфалар әкинчи вә малдар тајфалара бөлүнмүшдур. Һәмин дөврләрә аид Талыш вә Сиалк тәпәсиндән үзәриндә күнәш (лүләјин әтрафындакы күнәш шуаларыны тәмсил едән бәзәкләр), әкин сәһәси (квадрат вә дәрбучаглар) вә өкүз тәсвири чәкилмиш әл чираглары (јағданлар) тапылмышдур (шәкил 3). Бурада әкин сәһәсини күнәшин кәскин һәрәрәтиндән мүһәфизә едән өкүз архасыны сәһәјә тәрәф, бујнузларыны исә күнәшә доғру чевирмишдир ки, бу да јухарыда гејд етдијимиз нәмлик вә гураглыг гүввәси илә әлагәдардыр.

Бә'зи тарихчиләрин мүлаһизәләринә кәрә, «шаһ» мәфһуму әслиндә «шах» вә ја «шох» сөзүнүн дәјишилмиш формасыдыр ки, бу да гәдим пәһләви вә гырғыз дилиндә бујнуз мә'насыны дашыјыр.

Заман кеңир, бу гәдим мәвһуми тәсәввүр вә ән'әнәдән истифадә едән шаһлар вә һөкмдарлар инсанларын нәзәриндә даһа әзәмәтли кәрүнмәк үчүн сачларыны узадыб, баш түкү вә баш кејимләрини бујнуз шәклинә салырмышлар. Бу ән'әнә илкин орта әсрләрдә түрк тајфаларындан Һун вә Аварларын сонралар исә Сасани һөкмдарларынын арасында давам етмишдир.

Вахтилә мүәјјән е'тигадларла әлагәдар олан «бујнуз» тәсвирләри сонралар өз илкин мә'насыны итирәрәк орнаментал-декоратив элементләрә чеврилмишдир.

Ләтиф КӘРИМОВ.